

मर्माहत मुद्रा कथामा डायस्पोरा

चन्द्रप्रसाद ढकाल¹

वस्तुसार

मर्माहत मुद्रा कथाका लेखक राजव हुन् । उनले यस कथामा प्रवासमा रहेका नेपालीहरूले भोगेको जीवनलाई प्रस्तुत गरेका छन् । यस कथामा आप्रवासी वा डायस्पोराहरूले कस्तो जीवन बिताइरहेका छन् भन्ने देखाइएको छ । यस अध्ययनको उद्देश्य राजवद्वारा लिखित मर्माहत मुद्रा कथामा डायस्पोरा नेपालीहरूको चित्र के कस्तो रूपमा प्रस्तुत भएको छ देखाउनु रहेको छ । यस उद्देश्यलाई पुरा गर्न डायस्पोरिक अध्ययन सिद्धान्तको मर्म अनुरूपको निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा डायस्पोराहरूको मानसिकतालाई अतीत मोह, मूलथलो र इच्छित भूमि, संस्कृति/प्रतिको मोह, मिश्रित भाषिक स्थिति तथा एकाकीपनका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यस कथामा प्रयुक्त उल्लिखित आधारहरूका आधारमा डायस्पोरिक मानसिकतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा डायस्पोराहरूले मूलथलोप्रतिको मोह प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैले मर्माहत मुद्रा कथा डायस्पोरिक कथा हो र यसका कथाकार राजव डायस्पोरिक कथाकार हुन् ।

विशिष्टीकृत शब्द : डायस्पोरा, मिश्रित भाषा, मिश्रित संस्कृति, इच्छित भूमि, अतीत मोह ।

अ. विषय परिचय

मर्माहत मुद्रा कथाका लेखक राजव हुन् । उनको वास्तविक नाम जनार्दन पुडासैनी हो । साहित्यमा राजव नामले परिचित जनार्दन पुडासैनी बाणिज्य बैंकका अवकास प्राप्त कर्मचारी हुन् । राजवले नेपाली साहित्यका कविता, कथा तथा उपन्यास विधामा कलम चलाएका छन् । हाल अमेरिकालाई कर्म थलो बनाएका राजव पछिल्लो चरणमा डायस्पोरिक आख्यान लेखनमा सक्रिय छन् । उनका समयसत्य (२०४५), इतर जिल्लावासी (२०५०), कङ्गन खित्का (२०५५), क्यापिटल सिटी (२०६५) र पाई (२०७४) कथा सङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन् । उनका पछिल्लो चरणका कथाहरूमा विशेष गरी अमेरिका गई बसोवास गर्ने नेपाली समुदायको जीवनगाथालाई समेटिएको पाइन्छ ।

डायस्पोरिक अध्ययन उत्तरआधुनिक समालोचनात्मक पद्धतिको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । यसमा प्रवासमा जीवन बिताइरहेका मानिसहरूको मानसिक तथा सामाजिक पक्षको निरूपण गरिन्छ । डायस्पोरिक अध्ययनले आप्रवासीहरूमा आएका परिवर्तन, स्वदेशप्रतिको मोह, मिश्रित संस्कृति, द्वैधचरित्र, द्वैधभाषिक अवस्था, अतीत मोह, एकाकीपनजस्ता पक्षहरूको विश्लेषण गर्दछ । प्रस्तुत अध्ययनमा पनि राजवको 'मर्माहत मुद्रा' कथाभिन्न रहेको डायस्पोरिक अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ ।

राजव विशेषतः आख्यानकार हुन् । उनले आफ्ना आख्यानमा विविध किसिमका विषयवस्तुहरूलाई प्रस्तुत गरेका छन् । उनी पछिल्लो चरणमा डायस्पोरिक समस्यामा केन्द्रित आख्यान लेखनमा सक्रिय छन् । उनको मर्माहत मुद्रा कथामा अमेरिकामा बसोवास गर्ने नेपाली मूलका डायस्पोरिक पात्रहरूको के कस्तो अवस्था रहेको छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासा नै प्रस्तुत अध्ययनको समस्या रहेको छ ।

राजवद्वारा लिखित मर्माहत मुद्रा कथामा प्रयुक्त डायस्पोरिक अवस्थाको विश्लेषण गर्नु नै यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ ।

¹ चन्द्रप्रसाद ढकाल वागीश्वरी कलेजका शिक्षण सहायक हुनुहुन्छ । उहाँलाई dhakalchandra33@gmail.com मा सम्पर्क गर्न सकिन्छ ।

आ. सैद्धान्तिक पूर्वाधार

डायस्पोरा शब्दको प्रचलन ई. पू. ५०० वर्ष अगाडिदेखि भएको मानिन्छ। मूलथलो छोडेर अन्यत्र गएका यहूदीहरूलाई प्रयोग गरिएको डायस्पोरा शब्दले अहिले आएर आप्रवासी वा मूलथलो छोडेर अन्य देशमा बसोवास गर्ने व्यक्ति वा समुदायलाई बुझिन्छ। डायस्पोरा शब्दले आप्रवासीलाई बुझाए पनि यस अध्ययनमा डायस्पोरा शब्दकै प्रयोग गरिएको छ।

कृष्ण गौतमले उत्तरआधुनिक जिज्ञासा (२०६४) नामक ग्रन्थमा एक ठाउँबाट छरिएर यताउता गई बसोवास गर्नुलाई डायस्पोरा भनिने र यो देशीय, देशान्तर्गतभन्दा अन्तर्देशीय नामले चिनिने बताएका छन्। उनले डायस्पोराहरू एकातिर आतिथ्य देशको परिवेशमा हुने र अर्कोतिर गृहभूमिको संस्कृतिले तानिएका हुनाले मिश्रित संस्कृति, व्यवहार आदिले खिचडी हुने बताएका छन् (पृ. २८०-२८२)। आतिथ्य देशको रहनसहनको प्रभाव डायस्पोराहरूमा पर्न जान्छ भने उनीहरू आफ्नोपन पनि त्याग्न सक्दैनन्। त्यसैले उनीहरू व्यवहारतः खिचडी भूमिकामा रहन्छन्।

गोविन्दराज भट्टराईले उत्तरआधुनिक विमर्श (२०६४) नामक पुस्तकमा मानिस डायस्पोरा बन्नु बाध्यता मात्र नभएर रहर पनि हुन थालेको बताएका छन्। उनले एउटै समाजका मानिसहरू अलग अलग भूमिकामा डायस्पोरा बनेपछि ती समाजको चेतना अनुरूप अलग अलग चेतनाको विकास हुने बताएका छन्। यस अवस्थामा यिनीहरूमा स्वदेशमा नभोगिने विस्थापनभयै, द्वैधसांस्कृतिक चेतना, असुरक्षाभयजस्ता कुराहरूले सताएका हुने भट्टराईले उल्लेख गरेका छन् (पृ. ११९)। नेपालीमूलका डायस्पोराका सन्दर्भमा अमेरिका तथा युरोपियन देशतर्फ गएका डायस्पोरा रहरले बनेका छन् भने भारतीय भूमि (सुगौली सन्धिपछि भारतीय हुन पुगेका) मा रहेका डायस्पोरा बाध्यतामा डायस्पोरा बनेका हुन्। शरणार्थीका रूपमा रहेका नेपालीमूलका भुटानीको अमेरिकालगायत पश्चिमी मुलुकमा डायस्पोरा बन्नु पनि बाध्यतामा डायस्पोरा बनेको अवस्था हो। कुमारप्रसाद कोइरालाले 'समकालीन नेपाली साहित्यका प्रमुख प्रवृत्ति' शीर्षकको मधुपर्क (५०/४, पूर्णाङ्क ५७९) मा प्रकाशित लेखमा डायस्पोरा साहित्यलाई घरबाहिरको साहित्य भनेका छन्। उनले नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा विश्वका विभिन्न महादेशमा आफ्नो समुदाय बनाएकाद्वारा प्रस्तुत साहित्य डायस्पोरा साहित्य भएको बताएका छन् (पृ. ६)। डायस्पोराहरूले लेखेका सबै रचनालाई डायस्पोरिक साहित्यमा राखिदैन। डायस्पोराहरूले डायस्पोरा हुनुको पीडा समेटिएका साहित्यहरूलाई मात्र डायस्पोरा साहित्यमा राख्न सकिन्छ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतमले 'उत्तरआधुनिक समालोचनामा कृति विश्लेषणका पद्धति र प्रारूप' शीर्षकको भृकुटी (पूर्णाङ्क १०, माघ-चैत्र, २०६७) मा प्रकाशित लेखमा डायस्पोरिक अध्ययनमा कृति वा रचनामा डायस्पोरिक जीवन र समाज प्रतिबिम्बित छ, छैन तथा डायस्पोरिक भोगाइ, अनुभूति, पीडा, एकाकीपन, अस्तित्विक पहिचान आदि कुराहरू छन् कि छैनन् हेरिने बताएका छन् (पृ. ३९१)। डायस्पोराहरूले लेखेको साहित्यमा डायस्पोरिक जीवन भोगाइका पक्षहरू, पीडाहरू समावेश नभएमा त्यो डायस्पोरिक साहित्य मानिदैन।

नेत्र एटमले नेपाली डायस्पोरा र अन्य समालोचना (२०६७) शीर्षकको पुस्तकमा डायस्पोराको परिचय दिँदै डायस्पोरिक उपन्यास विश्लेषणका आधारहरू प्रस्तुत गरेका छन्। उनले प्रस्तुत गरेका उपन्यास विश्लेषणका आधारहरूमा पुख्र्यौली भूमि र इच्छित भूमि, विभाजित मानसिकता, अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तीकृत हुनुको रोमाञ्च र चिन्ता, अस्तित्वबोधका लागि एकसूत्रताको खोजी, अतीत मोह गरी ६ प्रकारका रहेका छन् भन्ने कुरा बताएका छन् (पृ. ३२-३५)। एटमले प्रस्तुत गरेका आधारहरू बाहेक अन्य डायस्पोराहरूका डायस्पोरिक अनुभवहरूलाई पनि आधार बनाएर कृतिको विश्लेषण गर्न सकिन्छ।

महेश पौड्यालले 'नेपाली डायस्पोराको भ्रम र यथार्थता' शीर्षकको मधुपर्क (४९/९, पूर्णाङ्क ५७२, २०७३) को लेखमा डायस्पोराहरूले लेखेजति सबै डायस्पोरा साहित्य नहुने र गैर डायस्पोराले डायस्पोराको मनोभावबाट लेख्दैमा त्यो पनि डायस्पोरा साहित्य नहुने बताएका छन्। उनले डायस्पोराहरूले डायस्पोरा हुनुको यथार्थ वरिपरि लेखेको साहित्य मात्र डायस्पोरा हुने बताएका छन्। उनले डायस्पोरालाई आप्रवासी पर्यायले पनि चिनिन सकिने उल्लेख गर्दै पश्चिमी देशहरूमा रहेका नेपालीहरू मात्र डायस्पोरा नभई भारत, भुटान लगायतका भूमिमा रहेका नेपालीहरू पनि डायस्पोरा

भएको तर्फ सङ्केत गरेका छन् (पृ. ५-९) । डायस्पोराको स्वरूप खोज्न हामी पश्चिमी भूभागमा केन्द्रित रहन्छौं तर हाम्रो देशको वरिपरि डायस्पोरा जीवन बिताइरहेका नेपालीहरूको साहित्यको त्यति वास्ता गर्दैनौं । अबको डायस्पोरिक अध्ययनले यिनीहरूका कृतिहरूलाई पनि महत्त्व दिनु आवश्यक छ ।

डायस्पोराहरूको साहित्यिक कृतिको अध्ययनले नेपाली साहित्यमा प्रवेश पाउँदै छ । अर्को तर्फ विज्ञान तथा प्रविधिको अनि सूचना सञ्चारको माध्यमले विश्वलाई साँघुरो घेरामा ल्याउँदै छ । यसले राष्ट्र विहीनताको धारणा पनि अर्थात् राष्ट्रहरूको अवसानको धारणा पनि विकास हुँदै छ । यो धारणा मजबुत भएर आएको खण्डमा डायस्पोरिक अध्ययनको औचित्य सङ्कटमा पर्नेछ । सञ्जीव उप्रेतीले सिद्धान्तका कुरा (२०६८) पुस्तकको 'राष्ट्रियता तथा परिचय' उपशीर्षकमा डायस्पोरालाई राष्ट्रहरूको अवसानसँग जोडेका छन् । यस क्रममा उनले अमेरिकामा रहेका भारतीयहरूको उदाहरण दिँदै उनीहरूले भारतीय खाना, सिनेमा, चाडपर्व रूचाएको र भारतीय भाषाको प्रयोगबाट अर्को भारत निर्माण गरेको प्रसङ्ग जोडेका छन् । उनले एउटा भूखण्डमा अन्य देशीय भूखण्डहरू जोडिँदै जाने कार्यले अ-स्थानिक राष्ट्रहरूको महत्त्व बढ्दै जाने बताएका छन् (पृ. २९३-२९५) ।

डायस्पोरिक अध्ययन मूलतः आप्रवासीहरूको आप्रवासी हुनुको पीडामा केन्द्रित साहित्यिक अध्ययन पद्धति हो । यसमा आप्रवासी अर्थात् डायस्पोराहरूले निभाएको मिश्रित व्यवहार, गृहभूमिप्रतिको मोह, मिश्रित भाषिक, एकाकीपनजस्ता विविध पक्षहरूको अध्ययन गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत लेखमा अमेरिकामा डायस्पोरा जीवन बिताइ रहेका नेपालीहरूले भोगेको डायस्पोरिक जीवन पद्धतिलाई मर्माहत मुद्रा कथाका तथ्यहरूको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

इ. सामग्री सङ्कलन तथा विश्लेषण विधि

प्रस्तुत अध्ययनका लागि पुस्तकालयीय पद्धतिद्वारा सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनका क्रममा राजवको मर्माहत मुद्रा कथालाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने सैद्धान्तिक प्रारूप तयार पार्न डायस्पोरासँग सम्बन्धित पुस्तक तथा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनालाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ ।

सामग्री विश्लेषणका क्रममा निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनमा कुनै नयाँ सिद्धान्तको प्रतिपादन नगरी स्थापित सिद्धान्तकै आधारमा कृति विश्लेषण गरिएको छ । सामग्रीको विश्लेषणका क्रममा व्याख्यानात्मक, वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको पनि प्रयोग गरिएको छ ।

मर्माहत मुद्रा कथामा डायस्पोरिक अवस्था

मर्माहत मुद्रा कथामा प्रथमपुरुष आन्तरिक दृष्टिबिन्दुअन्तर्गत परिधीय दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ । यस कथामा उपस्थित म पात्रले आफ्नो बारेमा अर्थात् आफ्नो नभई आफ्नो साथीको बयान गरेको छ । यस कथामा वर्णित ऊ पात्रको नाम विशालनाथ शर्मा हुन्छ र पेशाले ऊ प्रोफेसर हुन्छ । यस कथामा एक ठाउँमा मात्र ऊ पात्रको नाम दिइएको छ भने अन्यत्र ऊ भनेर भनिएको छ । प्रस्तुत कथामा यही ऊ पात्र अर्थात् विशालनाथ शर्माको डायस्पोरिक अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

डायस्पोरिक विषयवस्तु

मर्माहत मुद्रा कथा आप्रवासी नेपालीहरू अमेरिकामा कसरी जीवन निर्वाह गरिरहेका छन् भन्ने विषयवस्तुमा केन्द्रित छ । प्रवासमा रहेका मानिसहरू के कस्तो मानसिकता बोकेर बाँचेका छन् र उनीहरूले जन्मभूमिको विछोडको पीडा कसरी भोगेका छन् भन्ने विषय नै प्रस्तुत कथाको मूल कथ्य हो । यही मूल कथ्यलाई प्रस्तुत गर्नका लागि यस कथामा म र ऊ पात्रको उपस्थित गराइएको छ र विषयवस्तुलाई अगाडि बढाइएको छ ।

यस कथाको घटनाक्रम म पात्रलाई उसको छोराले ऊ पात्रका घरमा पुऱ्याइ दिएकोबाट आरम्भ भएको छ । प्रारम्भमा ऊ पात्रले आफ्नो शरीरको दाहिने पाटो कमजोर भएको कारण बताउँछ । यस क्रममा उसले ईश्वरलाई

र आकस्मिक सेवाकी केटीलाई धन्यवाद दिन्छ । म पात्रले उसले ईश्वरलाई दिएको धन्यवादप्रति टिप्पणी गर्दै प्रश्न उठाउँछ । ऊ पात्र कतै क्रिश्चियन त भएन भनी शङ्का व्यक्त गर्छ । अठ्ठाईस वर्षपछि म पात्रले उसलाई भेटेको छ । म पात्र अमेरिका आइपुगेपछि गुगलमा सर्च गरी ऊ पात्रलाई भेटेको छ । ऊ पात्रकी श्रीमती बितेको तीन वर्ष भएको छ । उसकी श्रीमती सामान्य रोगका कारणले बितेकी हुन्छे । ऊ अमेरिका आएदेखि नेपाल फर्किएको थिएन । आफन्तहरू तथा बुबाआमाको मृत्युमा सम्म पनि ऊ नेपाल नफर्किएकोमा पीडा अनुभव गरिरहेको छ । उसले यसको कारण व्यस्तता भनी बताए पनि उसका अनुहारमा नेपाल एक चोटि पनि नफर्किएको पीडा भाव देखिन्छ । उसले घर वरिपरिको खाली जग्गा देखाउँदै त्यहाँ उसकी श्रीमतीले गान्ते मुला, चम्सुर, रायोको साग नेपालबाट मगाएर लगाउँथी भनेर बताउँछ । उसले काठमाडौँमा आएको परिवर्तन तथा आफ्ना साथीहरूको बारेमा जान्न चाहेको छ । काठमाडौँ र आफ्ना साथीभाइसँगको विछोडका कारण ऊ भावुक बनेको छ । उसका तीनभाइ छोरा पनि आआफ्ना श्रीमतीका साथ अलग्गै बसेका कारणले भव्य घरमा ऊ एक्लो छ । उसको घर सरसफाइ र खाना पकाउने काम एउटी इन्डियन हाउसकिपरले गरिदिन्छे । उसले छोराहरूको प्रसङ्ग जोड्दै कहिले काहीं फोन गर्ने गरेको बताउँछ । यस अवस्थामा उसको अनुहारको भाव मर्माहत अवस्थाको हुन्छ । यसै ऊ पात्रको मर्माहत भावलाई लिएर प्रस्तुत कथाको शीर्षक मर्माहत मुद्रा राखिएको छ ।

प्रस्तुत कथामा ऊ पात्रको मनभित्रका भावहरू बीचको अन्तर्द्वन्द्व प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथामा भौतिक रूपमा प्राप्त गर्ने सुख र आफ्नो गृहभूमि त्याग गर्नु पर्दाको पीडा बीचको द्वन्द्व देखाइएको छ । मर्माहत मुद्रा कथामा म पात्र र ऊ पात्र बीचको संवाद प्रस्तुत गरिएको छ भने म पात्रका दृष्टिबाट ऊ पात्रको जीवनगाथालाई प्रस्तुत गरिएको छ । म पात्रले नियन्त्रित भूमिकाको निर्वाह गर्दै ऊ पात्रभित्रका मनोभावलाई केलाएको छ र समाख्याताले आख्यानात्मक संरचनाको संयमित तरिकाले संयोजन गरेको छ ।

मिश्रित संस्कृति

मर्माहत मुद्रा कथाको प्रमुख वा केन्द्रीय पात्र ऊ हो । ऊ २५-३० वर्षदेखि अमेरिकामा बसोवास गर्दै आएको छ । नेपालमा रहदा उसको एक किसिमको संस्कृति विकास भएको थियो । नेपालमा ऊ मार्क्सवादी विचारधाराको थियो । उसलाई ईश्वर तथा भगवान हुन्छन् भन्ने कुरामा विश्वास थिएन । ईश्वरवादी विचारलाई बुर्जुवा संस्कृतिका रूपमा हेर्ने ऊ पात्र आर्थिक तथा भौतिक सुविधा प्राप्त गर्ने लक्ष्यका साथ अमेरिका पुगेको छ । अमेरिका पुगेपछि उसमा पनि गैर वामपन्थी विचारधाराले प्रवेश पाएको छ भने आफूलाई ईश्वरवादी भन्न पनि रुचाउँदैन ।

नेपालमा हुन्जेल ऊ ईश्वरको पक्षमा थिएन । म पनि थिइनँ । हामी मार्क्सवादी, लेलिनवादी, स्टालिनवादी थियौँ । पार्टीहरू प्रतिबन्धित काल २०२५ सालबाट हामी कम्युनिस्ट पार्टीमा प्रवेश गरेका थियौँ । देशलाई गरिबी, असमानता, शोषण र ईश्वरबाट मुक्त गर्ने अभियानमा थियौँ । .... अहिले ती कोही पनि कम्युनिस्ट पार्टीमा छैनन् । .... “ईश्वरको कृपा नभएको भए कल गरेको पाँच मिनेटभित्र मेरो दैलोमा एम्बुलेन्स आइपुग्दैनथ्यो ।”

यो सुनेर मैले हल्का कटाक्ष प्रश्न गरेको थिएँ -

“क्रिश्चियन त भएका छैनौ ?”

यस उद्धरणमा ऊ पात्रको मिश्रित संस्कृति भएको पाइन्छ । ऊ पात्र अनिश्वरवादी छ तर पनि ऊ थ्याड्स गड भनी भगवानलाई सम्झिन्छ । उसमा ईश्वरवादी र अनिश्वरवादी संस्कृतिको मिश्रण छ । हिन्दू सनातन परम्परामा रहेको ऊ पात्र हिन्दू हुँदा त अनिश्वरवादी थियो भने क्रिस्तानी मुलुक अमेरिका आएपछि उसमा परिवर्तन आएको हो कि भनी म पात्रले शङ्का व्यक्त गरेको छ । यसको जवाफमा उसले नो क्वैश्चन भनेबाट ऊ पात्रमा मिश्रित संस्कृतिको विकास भएको थियो भन्न सकिन्छ ।

नेपाल संयुक्त पारिवारिक संरचनाको संस्कृति भएको मुलुक हो । यहाँ एउटै परिवारमा वृद्ध आमाबुबालाई आफ्ना छोराछोरीले लालन पालन गर्ने तथा स्याहार सुसार गर्ने सनातन परम्परा रहेको छ । यस्तो आफ्नै सन्तानको प्रत्यक्ष सेवाभावको अपेक्षा नेपालका आमाबाबुले गरेका हुन्छन् । यही सनातन संस्कारबाट हुर्किएको ऊ पात्र त्यही संस्कृतिको

अपेक्षा गर्ने पात्र हो । अमेरिका भने धेरै पहिलेदेखि एकल पारिवारिक संस्कृति विकास भएको मुलुक हो । लामो समय अमेरिकामा बसोवास गरेको ऊ पात्रका छोराहरूमा त्यहीको संस्कारको प्रभाव बढी मात्रामा छ, त्यसैले आफ्नो एक्लो बाबुलाई छोडेर अन्यत्र बसेका छन् । अमेरिकामा बसोवास गरेकाले यस्तो किसिमको संस्कृतिको विरोध पनि ऊ गर्न सक्दैन । अर्कोतर्फ उसलाई आफ्नो संस्कृति पनि प्यारो छ । त्यसैले छोराहरूले एक्लो बनाएकोमा पीडाको महसुस पनि गर्छ । ऊ पात्रका यी मनोभावहरूलाई हेर्दा उसमा मिश्रित संस्कृतिको प्रभाव परेको देखिन्छ । यस्तो मिश्रित संस्कृति डायस्पोराहरूमा रहने गर्दछ, जसको नमुनाका रूपमा प्रस्तुत कथाको ऊ पात्र रहेको छ ।

मूलथलो, इच्छित भूमि

प्रवासमा रहेका मानिसहरू जो डायस्पोरिक जीवन बिताइरहेका छन्, उनीहरूमा देखा पर्ने डायस्पोरिक प्रवृत्तिहरूमध्ये मूलथलो र इच्छित भूमि दुवैप्रतिको आकर्षण महत्त्वपूर्ण पक्षका रूपमा रहेको हुन्छ । डायस्पोराहरू आर्थिक तथा भौतिक रूपमा जतिसुकै सम्पन्न भए पनि उनीहरू मानसिक रूपमा मूलथलो त्यागनुको पीडा लिइरहेका हुन्छन् । प्रारम्भमा आर्थिक र भौतिक सुविधाको खोजीमा डायस्पोरा बनेका मानिसहरू विस्तारै मूलथलोप्रतिको मोहमा पर्दै जान्छन् । मूलथलोप्रति जतिसुकै मोह भए पनि उताको आकर्षण सम्भेर फर्कन पनि सक्दैनन् ।

यस कथाको ऊ पात्र २८ वर्ष अगाडि भौतिक सुखको खोजीमा अमेरिका गएको छ । उसलाई सपनाको नगर अमेरिका पुगेपछि आफ्नो भूमिप्रतिको आकर्षण घट्दै जान्छ । नेपालमा रहेका उसका आमाबुवा तथा आफन्तको देहावसानमा पनि आउँदैन । यसरी कर्मथलोले पूर्ण रूपमा आकर्षित गरेको उसलाई समय र बढ्दो उमेरले मूलथलोप्रति पनि मोह जाग्ने बनाउँछ । उसले आफ्नो देशमा उत्पादन हुने र आफ्नो देशका मानिसले बढी रुचाएको खाद्यान्नको खोजी गर्न थाल्छ । नेपालबाट बीउ मगाएर गान्टे मुला, चम्सुर, रायोको साग लगाउँछ । यसबाट ऊ कर्मथलो र मूलथलो दुवैको आकर्षणमा भएको व्यक्तिका रूपमा स्थापित हुन्छ ।

मर्माहत मुद्रा कथाको ऊ पात्र मूलथलोप्रति प्रेम गर्ने भए पनि इच्छित भूमि त्यागेर नेपालै फर्कन भने सक्दैन । उसलाई त्यहाँ भौतिक रूपमा सुख छ । भौतिक सुखकै प्राप्तिका लागि उसले आफ्नो समयलाई त्यही खर्च गरेको छ । जसको परिणाम स्वरूप उसले आफ्ना तीनवटै छोराहरूलाई सक्षम र योग्य बनाउन सफल पनि भएको छ । उसले आफूले पनि भौतिक सुख भोग गरेको छ । अहिले ऊसँग एउटा ठुलो कम्पाउन्ड भएको विशाल महल छ । उसका तीन(वटा) छोराहरूमध्ये दुईवटा डाक्टर र एउटा छोरो ठुलो वायोकम्पनीको सीइओ छ । उसका घरमा खाना पकाइदिने र घर सफा गरिदिने एउटी काम गर्ने आइमाई छे । यति हुँदा पनि उसको अन्तर हृदयमा मूलथलोप्रति मोह छ । मूलथलोप्रति मोह भए पनि ऊ त्यहाँको सुख सयल सम्भिएर नेपाल फर्कन सक्दैन ।

प्रस्तुत कथाको ऊ पात्रमा द्वैध चरित्रको विकास भएको छ । ऊ भौतिक सुखका लागि अमेरिका रुचाउँछ र त्यस देशलाई छोड्न सक्दैन, अर्कोतर्फ आफ्नो संस्कार, संस्कृति, रहनसहन, इष्टमित्र आदिको अभाव पनि खड्किरहन्छ । उसलाई सुरुको अवस्थामा भौतिक सुखको आवश्यकता बढी भएको देखिन्छ भने पछिल्लो चरणमा स्वदेशप्रतिको मोह बढी देखिन्छ । यसरी प्रस्तुत कथाको ऊ पात्र इच्छित भूमिको भौतिक सुखले आकर्षित छ भने अर्कोतर्फ आफ्नो पैतृक थलोलाई पनि भुल्न सक्दैन ।

अतीत मोह

अतीत मोह डायस्पोरामा रहने उदासी र विरक्तिबाट मुक्ति पार्न घच्चच्याइरहने शक्ति हो । प्रस्तुत कथाको ऊ पात्र जीवनका सुख सयलको भोग गर्न अमेरिका आएको छ । ऊ अमेरिकामा काम गर्न नसक्ने र वृद्ध अवस्थामा प्रवेश गर्दै गएपछि उसलाई अतीत मोहले सताउने गर्छ । म पात्रको उपस्थितिमा उसले अतीत मोहका भावहरू व्यक्त गर्न थाल्छ ।

नेपाल नफर्किनुको भूलको गहिरो पीडा ऊभित्र खेल्नरहेको बुझ्दै थिएँ म । उसले सानो वाक्यमा बोलेको थियो - “गल्ती गरियो ।”

.... ऊ कसैको मृत्युमा पनि शोक मनाउन घर पुगेन । ऊ मसँग यही सन्दर्भमा कोक्किएको थियो - “आफ्ना कोही बिन्दा पनि घर गइएन इभन बा - आमा ।”

ऊ पात्र अहिले अशक्त छ । उसका दाहिने हातखुट्टा लुला भएका छन् । यस अवस्थामा उसलाई अतीत मोहले सताएको छ । जन्मभूमिमा रहेका सामाजिक तथा सांस्कृतिक प्रतिष्ठाको सम्भ्रना पनि उसमा आउन थालेको छ । अमेरिका आएपछि नेपाल नफर्किएको प्रसङ्गमा उसले गल्ती गरेको ठानेको छ । यो उसमा रहेको अतीत मोह हो । अतीत मोहले उसलाई अत्यन्त मर्माहत तुल्याएको छ । उसको बोली अवरुद्ध हुँदै आफन्त तथा बा - आमाको देहावसानमा सामेल हुन नपाएको मा उसले पीडा व्यक्त गरेको छ ।

ऊ विगतमा निकै डुबिरहेको थियो । यो मेरो उपस्थितिको कारण थियो । उसले काठमाडौंको परिवर्तनबारे, मित्रहरूबारे धेरै सोधखोज गरेको थियो । उसले सोधेका केही मित्रहरूले त संसार छोडिसकेका थिए । तिनलाई सम्भेर ऊ अझ बढी भावुक हुँदो थियो ।

ऊ काठमाडौं छोडेर अमेरिका आएपछि साथीभाइ, इष्टमित्र कसैको सम्पर्कमा हुँदैन । अहिले आएर ऊ पात्रलाई अतीत मोहले सताएको छ । आफ्ना सहपाठीहरूको मृत्युको खबरले भावुक बनाएको छ । यसरी ऊ पात्रमा अतीत मोहको भाव रहेको छ, जसले उसलाई घरिघरि भावुक तथा बोली अवरुद्ध हुने बनाएको छ ।

द्वैध भाषिक

डायस्पोराहरूमा रहने अर्को प्रवृत्ति द्वैध भाषिक हो । नेपाली डायस्पोराहरूका सन्दर्भमा उनीहरू आफ्नो भूमिमा रहेको तथा मातृभाषाका रूपमा रहेको नेपाली भाषालाई पूर्णरूपमा परित्याग गर्न पनि सक्दैनन् र इच्छित भूमिमा विद्यमान भाषाको प्रभाव पनि उनीहरूमा परेकै हुन्छ । यस कथाको ऊ पात्र नेपाली मूलको डायस्पोरा भएकाले उसको भाषामा पनि नेपाली भाषामा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभाव परेकै छ । उसको भाषामा पूर्ण रूपको अङ्ग्रेजी, पूर्ण नेपाली, तथा मिश्रित भाषा रहेको छ ।

पूर्ण अङ्ग्रेजी - “थ्याइस गड एन्ड नाइन वान वान घाट लेडी ।”

“नो क्वैस्चन ।”

पूर्ण नेपाली - “ए, के गर्छ छोरो ?”

“मलाई मार्न खोज्ने यही हो, नत्र ।”

“त्यस्तो केही पत्तै नदिई गई ।”

“म तँलाई सम्भरहन्थेँ ।”

“के पाउनु ? वीउ नेपाल जानेहरूसित मगाउने गर्थी ।”

“मोरा छोराहरू ।”

मिश्रित भाषा - “भएकी भए त किन रुनु पर्थ्यो, उसलाई क्रिमिनेट गरेको पनि तीन वर्ष भयो ।”

“समरभरि हामीलाई तरकारीको लागि मार्केटसम्म ड्राइभ गर्नु पर्दैनथ्यो ।”

“सरसफाइ र कुकिङको काम एउटी इन्डियन हाउसकिपर आएर गरिदिन्छे ।”

माथिका साक्ष्यहरूले ऊ पात्रमा देखिएको द्वैध भाषिक अवस्थालाई देखाएको छ । यहाँ ऊ पात्रले बोलेका बोलीले पूर्ण रूपको अङ्ग्रेजी, पूर्ण रूपको नेपाली र अङ्ग्रेजी तथा नेपाली भाषाको मिश्रणको अवस्थालाई देखाएको छ । उसमा इच्छित भूमिको भाषिक प्रभाव परेकाले अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग गर्छ, ऊ नेपाली मूलको भएका कारण नेपाली भाषा पनि प्रयोग गर्छ, उसमा दुवै भाषाको प्रभाव परेका कारण मिश्रित भाषाको प्रयोग पनि गर्छ । यसरी यस कथाको मूल पात्र ऊ मिश्रित भाषाको प्रयोग कर्ताका रूपमा उपस्थित भएको छ । ऊ मात्र नभएर डायस्पोरिक जीवन बिताउने सम्पूर्ण समुदायका व्यक्तिहरूमा द्वैध भाषिक स्थिति देखा पर्दछ । त्यसैले डायस्पोरिक अध्ययनका लागि भाषिक अध्ययन एउटा महत्त्वपूर्ण अङ्ग पनि हो ।

एकाकीपन

डायस्पोराहरूमा सबैभन्दा पीडाजन्य विषय भनेको एकाकीपन हो । यस्तो पीडा आफ्नो भाषा तथा भाषिक समुदायका मानिसहरूको अभाव, व्यस्त जीवनशैली, जीवन गुजाराको निमित्त गर्नुपर्ने सङ्घर्ष आदिका कारणबाट हुने गर्दछ । परभूमिमा रहँदा जव व्यक्ति वृद्ध हुँदै जान्छ, त्यतिखेर सबैभन्दा बढी पीडाको अनुभव डायस्पोराहरूले गर्दछन् । यस कथाको ऊ पनि वृद्ध अवस्थामा प्रवेश गरेपछि बढी पीडित भएको छ । उसकी श्रीमती तीन वर्ष अगाडि बितेकी छे, उसका तीनवटा छोराहरू पनि आआफ्ना श्रीमती लिएर अलगअलग स्टेटमा बसेका छन् । यस अवस्थामा ऊ पात्र एकदम एकलो भएको छ । उसलाई यस एकलो अवस्थामा सबैभन्दा बढी आफ्नो देश, आफन्त र इष्टमित्रहरूको सम्झनाले सताएको छ ।

“बुढिया बितेपछि यस घरमा म मात्रै छु, अरु कोही छैनन्, सब आ-आफ्नो स्वास्नीसँग अलग्गै बस्छन् ।”

.... यसबेला उसले भोगिरहेको भयानक शून्यता उद्घाटित भएको थियो ।

.... “सरसफाइ र कुकिङको काम एउटी इन्डियन हाउसकिपरले आएर गरिदिन्छे ।”

यसोभन्दा ऊ सारै मर्माहत मुद्रामा थियो ।

माथि उल्लिखित उद्धरण प्रस्तुत कथामा एकाकीपनबाट मानिस कसरी पीडा अनुभव गरिरहेको छ भन्ने प्रसङ्ग गमा आएका हुन् । यस कथाको ऊ पात्र एकलो भएको र सहाराको खोजी गरिरहेको अनुभव यस कथनमा आएको छ । उसको अन्तस्करणको पीडाभाव म पात्र अर्थात समाख्याताले महसुस गरेको छ । समाख्याताले यस कथांशमा ऊ पात्रभित्र रहेको भयानक शून्यता उद्घाटित भएको पनि देखेको छ । यसै बीच समाख्याताले ऊ पात्रको एकलोपनले मर्माहत मुद्रामा पुऱ्याएको मूल्याङ्कन पनि गरेको छ । नेपालको सामाजिक तथा संस्कारगत मान्यताअनुसार आमाबुवालाई वृद्ध अवस्थामा छोराछोरीले पालन पोषण गर्ने परम्परा रहेको छ । अमेरिकामा भने वयस्क भएपछि छोराछोरीले घर छोड्नुपर्ने परम्परा विद्यमान छ । यस कथाको ऊ पात्र नेपाली संस्कारमा पनि भिजेको तर अमेरिका बसोवास गर्ने हुनाले वृद्ध अवस्थामा सहाराको अपेक्षा गर्छ तर छोराहरूलाई त्यही रोकन तथा उनीहरूसँगै जान पनि सक्दैन । त्यसैले ऊ एकलो हुन बाध्य छ । यसरी एकलो भएको बेलामा उसले सबैभन्दा बढी नेपाली संस्कारलाई सम्झएको छ र नेपाली संस्कार जस्तै पारिवारिक मिलनको अपेक्षा पनि गरेको छ । त्यही अपेक्षाका कारण ऊ पीडामा पुगेको छ ।

यसरी जीवनमा एकलो हुँदा ऊ पात्रमा सबैभन्दा बढी पीडाको महसुस भएको छ र आफ्नो हितैषी मित्रसँग भेट हुँदा उसले वारम्बार मर्माहत मुद्रा पार्नु परेको छ ।

ई. निष्कर्ष

राजवद्वारा लिखित मर्माहत मुद्रा कथा अमेरिकामा बसोवास गर्ने आप्रवासी नेपालीको विषयवस्तुलाई लिएर लेखिएको हो । आफ्नो मूलथलो छोडेर अन्यत्र बसोवास गर्ने मानिसलाई डायस्पोरा भन्ने प्रचलन रहेको छ । यो आप्रवासी देशको एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा बसाइँ सर्ने मानिसका लागि नभई आनो देश छोडेर अर्को देशमा बसोवास गर्ने मानिससँग सम्बन्धित छ । यस अर्थमा आप्रवासीहरू नै डायस्पोरा हुन्, तर साहित्यका सम्बन्धमा यस्ता डायस्पोराहरूले आफू डायस्पोरा बन्नुको पीडालाई समेटेर लेखेको साहित्य डायस्पोरा साहित्य हुने गर्दछ । मर्माहत मुद्रा कथामा म र ऊ गरेर प्रमुख दुई पात्र भए पनि म पात्रले ऊ पात्रलाई केन्द्रमा राखी ऊ पात्रको कथा प्रस्तुत गरेको छ । प्रस्तुत मर्माहत मुद्रा कथामा वर्णित ऊ पात्र डायस्पोरिक मानसिकता भएको पात्र हो । उसमा नेपाल र अमेरिकाको मिश्रित संस्कृतिको प्रभाव परेको छ । ऊ आफ्नो इच्छित भूमि अमेरिका पनि त्याग्न नसक्ने र नेपाली भूमिप्रति पनि अकर्षित भएको पात्र हो । उसलाई आफ्नो गृहभूमिप्रतिको अतीत मोहले सताएको छ । लामो समय अमेरिकामा बसोवास गरेको ऊ आफ्नो भाषालाई प्रेम पनि गर्छ भने इच्छित भूमिको भाषालाई पनि आत्मसात गर्नेपर्ने अवस्थामा छ । त्यसैले उसको भाषिक अवस्था पनि भाषा मिश्रणको अवस्था रहेको छ । अमेरिकामा उसलाई सबैभन्दा बढी सताएको विषय भनेको एकलो हुँदाको पीडा हो । यही एकलो भएकै कारण ऊ आफ्नो जन्मभूमिप्रति रुन बढी आकर्षित भएको छ । मर्माहत मुद्रा कथामा रहेको

ऊ पात्रमा आएका मानसिक अवस्था हरेक डायस्पोरा व्यक्तिहरूमा आउने मानसिक संवेगहरू पनि हुन् । यस्तो भावहरू प्रस्तुत गर्ने मर्माहत मुद्रा कथा डायस्पोरिक कथा हो र यस कथाका लेखक राजव जो डायस्पोरिक जीवन बिताइरहेका छन्, उनी डायस्पोरिक कथाकार हुन् ।

उ. सीमाङ्कन

राजवद्वारा लिखित प्रस्तुत मर्माहत मुद्रा कथालाई आख्यान विश्लेषण पद्धतिका विभिन्न पक्षहरूद्वारा व्याख्या विश्लेषण गर्न सकिन्छ । अन्य पद्धतिहरूद्वारा पनि प्रस्तुत कथालाई विश्लेषण गर्न सकिने भए पनि यस अध्ययनमा मर्माहत मुद्रा कथामा अन्तर्निहित डायस्पोरिक पक्षहरूबाट मात्र विश्लेषण गरिएको छ । डायस्पोरा अध्ययनदेखि बाहेकका अन्य कलात्मक पक्षहरूबाट प्रस्तुत कथाको विश्लेषण यस अध्ययनमा गरिएको छैन ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

उप्रेती, सञ्जीव (२०६८), *सिद्धान्तका कुरा*, काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।

एटम, नेत्र (२०६७), *नेपाली डायस्पोरा र अन्य समालोचना*, काठमाडौं : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स ।

कोइराला, कुमारप्रसाद (२०७४), समकालीन नेपाली साहित्यका प्रमुख प्रवृत्ति, *मधुपर्क*, ५०/४, पूर्णाङ्क, ५७९ ।

गौतम, कृष्ण (२०६४), *उत्तरआधुनिक जिज्ञासा*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिकल पब्लिकेसन्स ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६७), *उत्तरआधुनिक समालोचनामा कृति विश्लेषणका पद्धति र प्रारूप*, भृकुटी, पूर्णाङ्क, १०, माघ-चैत्र ।

पौड्याल, महेश (२०७३), नेपाली डायस्पोराको भ्रम र यथार्थ, *मधुपर्क*, ४९/९, पूर्णाङ्क, ५७२ ।

भट्टराई, गोविन्दराज (२०६४), *उत्तरआधुनिक विमर्श*, काठमाडौं : मोडर्न बुक्स ।

राजव (२०७०), मर्माहत मुद्रा, *गरिमा*, ३१/१२, पूर्णाङ्क, ३७२ ।